

OSMANLI BATILILAŞMA HAREKETLERİ VE ATATÜRK İNKILÂPLARI

RIFAT ÖNSOY*

Batılılaşma (muasırlaşma, modernleşme, yenileşme, çağdaşlaşma), çeşitli tanımları olan bir kavramdır. Bunlar içerisinde yaygın olanı “bilim, kültür, sanat ve ekonomi alanında çağdaş bir toplum olabilmek amacıyla girişilen teşebbüsler” şeklinde yapılan tarifdir.

Yaklaşık 150 senelik bir geçmişe sahip olan Batılılaşma hareketleri incelendiğinde aşağıdaki safhaları tesbit etmek mümkündür:

- 1 – 18. yüzyıla tekabül eden birinci safha; Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi, ilk kültür alış verişinin başlaması;
- 2 – 1783 yılında Kırım’ın elden çıkmasından, 1826 yılında Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasına kadar uzanan 50 yıllık geçiş dönemi,
- 3 – 1826’dan 1876 I. Meşrutiyet’in ilânına kadar uzanan üçüncü safha. Batı müesseselerinin zorunlu olarak alındığı, Batı fikirlerinin yanında Batı hukuk sisteminin de ülkemize girdiği dönem,
- 4 – Anayasalı sisteme geçiş, 1876 ve 1908 denemeleri,
- 5 – Cumhuriyetin ilânı. Batının bilim, teknik ve yaşayış biçiminin (din hariç) alınması.

16. asır boyunca yükselmesini sürdüren ve gücünün zirvesine ulaşan Osmanlı İmparatorluğu, bu yüzyılın sonundan itibaren değişen şartlara ayak uyduramayarak tedricî bir duraklama, daha sonra da gerileme ve dağılma dönemine girmiştir. Nitekim, 1606 Kasım’ında Avusturya ile imzalanan Zitvatoruk anlaşmasında, o zamana kadar Osmanlı Sadrazamına eşit sayılan Avusturya İmparatoru Osmanlı Padişahına eşit sayılmıştır.

Koçi Bey, 1630’da devrin Padişahı IV. Murad’a sunduğu meşhur risalesinde bu duruma dikkati çekerek bazı tedbirler önermiştir. Koçi Bey, artık padişahların devlet işleriyle yeteri kadar ilgilenmediklerinden, seçtik-

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dekanı.

leri vezirlerin yetersiz ve beceriksiz olduklarından şikayet ederek, bir zamanlar Avrupa'ya dehşet saçan o muazzam Osmanlı Ordusunun, artık hükümdar ve sivil halktan başka kimseyi korkutamaz olduğunu, sık sık çıkardıkları isyanlarla, devleti koruyacaklarına, aksine onun başının belâsı haline geldiklerini ifade etmektedir.¹

Genç Osman, IV. Murat ve Köprülüler'in yaptıkları reformlarla son bir kalkınma hamlesi yapan İmparatorluk, 1683 yılında Avusturya ve müttefiklerine yenilerek 26 Ocak 1699'da Karlofça barışını imzaladı. Böylece, İmparatorluk ilk defa düşmana toprak kaptırdı. Kaybedilen toprakları kurtarmak amacıyla açılan savaşlar ise yeni toprak kayıplarına neden oldu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 17. yüzyılda zaman zaman, 18. ve 19. yüzyıllarda sık sık gündeme gelen ıslahat faaliyetlerine sebep olan bozuklukların iç ve dış olmak üzere birçok sebepleri vardı. Bilindiği gibi İmparatorluk 16. asrın sonunda fiili genişlemesinin son haddine ulaşmıştı. İran sınırından Avrupa içlerine; Kırım'dan Afrika ortalarına kadar yayılmış bulunan bir devletin topraklarını muhafaza etmek, son derece güçtü. Merkezden çok uzaktaki savaş cephelerine ordu sevk etmek, her seferinde hazineye büyük malî yük getirmekte, ülkenin insan ve malî kaynaklarını kurtarmakta, ekonomiyi menfi yönde etkilemekteydi.

Diğer taraftan, Osmanlı ordusunun eğitim ve donatım standartları, gittikçe gelişen ve modernleşen Avrupa ordusunun gerisinde kalmış, geleneksel Osmanlı eğitim müesseseleri çağdaş gelişmelere ayak uyduramaz olmuş, dünya ticaret dengesi değişmiş, Akdeniz doğu-batı ticaretindeki önemini kaybetmişti. Batı, yeni keşifler neticesinde geniş bir koloni ağı kurmuş, bu sayede yeni hammadde kaynakları bulmuş, geniş pazarlar elde etmiştir. Bu kaynaklar sayesinde ilim, teknik ve sanatta önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, bu gelişmelerin dışında kaldığı gibi, bir süre sonra da Avrupa emperyalizminin başlıca hedeflerinden birisi haline gelmiştir.

1625 yılında Ömer Talip adlı bir Osmanlı gözlemcisi gelişen, güçlenen Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu için arzettiği tehlikeyi şöyle dile getiriyordu:

“Şimdi Avrupalılar bütün dünyayı tanımayı öğrendiler, gemilerini her yere gönderiyorlar. Eskiden Hindistan, İndus ve Çin mamulleri, Süveyş'e

¹ Koçi Bey, *Risale-i Koçi Bey*, İstanbul 1277.

gelir ve Müslümanlar tarafından bütün dünyaya dağıtıldı. Fakat şimdi bu mallar Portekiz, Felemenk ve İngiliz gemileriyle Frengistan'a taşınıyor ve oradan bütün dünyaya dağılıyor. Kendilerinin ihtiyaç duymadıkları malları, İstanbul'a ve diğer İslâm ülkelerine getiriyorlar ve fiyatının beş katına satıp, çok para kazanıyorlar. Bu sebeple, İslâm ülkelerinde altın ve gümüş azalmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu, Yemen kıyılarını ve oradan geçen ticareti ele geçirmelidir, aksi halde çok geçmeden Avrupalılar İslâm ülkelerine hükmedeceklerdir."²

Ne var ki, Osmanlıların Batının üstünlüğünü kabul etmeleri oldukça zor olmuş ve uzun bir sürenin geçmesini gerektirmiştir. Zira, büyük bir medeniyetin vârisi olan Türkler, 16. asrın sonuna kadar Asya ve Avrupa'nın en güçlü ve müreffeh devleti durumundaydı. İmparatorluğun bu durumu toplumda bir üstünlük ve gurur yarattığından dışarıda vuku bulan gelişmeler asla önemsenmemiş, asırlardan beri karşılarında hiçbir varlık gösteremeyen Avrupa'dan alınabilecek fazla bir şeyin bulunabileceğine ihtimal verilmemiş, bu bakımdan da savaşlar hariç Batı ile münasebetler kültürel ve bilimsel sahalara intikal ettirilmemiştir. Osmanlıların Avrupa'ya bu bakış açısı daha uzun süre devam etmiş ve Batı müesseselerinin alınmasında önemli bir engel olarak kendisini göstermiştir.

Bu bakımdan, 17. yüzyılın sonu ile 18. yüzyılda Avrupa karşısında alınan yenilgilerin, nizam-ı kadîmin uygulanması, yani Fatih ve Kanunî zamanındaki sisteme dönülerek önünün alınabileceği kanaati ağır basmıştır. Ancak, bunun netice vermemesi üzerine, 18. asrın başından itibaren bazı Osmanlı aydınları, İmparatorluğun Avrupa'ya Batının silah ve tekniğini alarak karşı koyabileceğini ifade etmişlerdir.

Bu konuda ilk adımlar, 18. yüzyıl başlarında atıldı. 18. yüzyıl, geniş anlamıyla doğu—batı arasında bir yumuşama ve yakınlaşma asrı olmuştur. Zira, Avrupa ekonomik gelişmesi icabı dışa açılma, yeni hammadde kaynakları, yeni pazarlar bulma gereğini duymuş, ötedenberi papalık tarafından Türklere karşı tahrik edilen haçlı zihniyeti önemini kaybetmiş, artık Osmanlılar da Avrupalılar için tehlikeli bir rakip olmaktan çıkmış, Avrupa'ya tepeden bakma alışkanlığını terketmiş, hattâ onlar da Avrupa'yı yakından tanıma, oradaki gelişmeleri yerinde görme ihtiyacını hissetmişlerdir. İşte bu karşılıklı tanışma arzusu gereği elçiler gönderilmiş, devlet ileri gelenleri ziyaret edilmiş ve hediyeler verilmiştir. Nitekim, Yirmisekiz Meh-

² Z. Velidi Togan, *Bugünkü Türki ve Yakın Tarihi*, cilt 1, İstanbul 1947, s. 126 v.d.

met Efendi 1720'li yılların sonunda Fransa'ya bir geziye memur edilmiştir. Gezdiği, gördüğü yerleri seyâhat notlarında anlatan Yirmisekiz Mehmet Efendi'nin seyâhatnamesi, İstanbul'un kibar çevrelerinde oldukça etkili olmuştur. Zira, İstanbul'un bahçe ve mesire yerleri bu seyâhatnamede uzun uzadıya tasvir edilen Versailles bahçelerine göre tanzim edilmiştir. Böylece Tanzimat ve daha sonraki devirde açıkça görülecek olan Batı ve özellikle Fransa taklitçiliği başlamış oldu.³

Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki bu yumuşama dönemi, tarihimizde Lâle devri olarak bilinmektedir. Lâle devrinde yenileşme açısından üzerinde durulmağa değer gelişme, matbaanın Osmanlı İmparatorluğuna girişidir. Matbaa, Avrupadakinden 300 yıl sonra, bir Macar dönmesi olan İbrahim Müteferrika ve Said Efendi'nin gayreti ile 1729 yılında faaliyete geçmiştir. Ancak, gerek hattatların kalabalık bir sınıf oluşturması, gerekse teknik yetersizlik ve İmparatorlukta okuma yazma oranının çok düşük olması sebebiyle faaliyetini sürdürememiştir.

Avrupa'dan askerî uzmanların gelmesi bu döneme rastlarsa da bunun bir plân ve programa bağlı olduğunu söylemek zordur. Bunlar, tesadüfen İstanbul'a gelerek ordu hizmetine giren kişilerdi. Bunlardan, bir Fransız subayı iken Humbaracı Ahmet adını alan, Comte de Bonneval, Humbaracı Ocağı'nı ıslah etti; 1734 yılında hizmete giren Hendesehane'nin açılışında katkıda bulundu. Baron de Tott ise Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar yaşayacak olan Topçu Harbiye Mektebi'nin çekirdeğini oluşturan Mühendishane'nin kuruluşunda görev aldı.

1768/1774 Osmanlı-Rus harbinde uğranılan ağır mağlûbiyet, bu çalışmaların orduda fazla bir şey değiştirmedeğini açıkça ortaya koymuştur. Küçük Kaynarca anlaşmasını müteakip, 1783 yılında, müslümanlarla meskûn ilk toprak parçası olan Kırım'ın elden çıkması, İslâm âleminde büyük bir üzüntü ve endişeye sebebiyet verdiği gibi Osmanlı devlet adamlarını ciddi tedbirler aramaya sevketti. I. Abdülhamit'in 1789 Nisan'ında ölümü üzerine tahta çıkan III. Selim, bu tedbirlerin başında Batı müesseselerinin alınmasını görüyordu. III. Selim'e tevarüs eden ıslahat düşüncesi, babası III. Mustafa'nın en önemli mirası idi. Babasının gönülden arzuladığı, fakat başarılmasında müteredit ve karamsar olduğu, ıslahat faaliyetlerini köklü olarak başlatmak düşüncesi III. Selim'in başta gelen arzularındandı. O daha şehzadeligi zamanında devletin içine düşmüş olduğu kötü duru-

³ E. Kuran, "Osmanlı Yenileşme Hareketleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s.1003.

mun farkına varmış ve zaman zaman “Devlet-i Aliyye’ye bu rehâvet neden iktiza ediyor, ben şimdi saltanatta olsam, işler başka türlü olurdu” demekten geri kalmamış, çevresindeki bazı kötümserlere karşı “ölümden gayri her hastalığa ilâç mümkündür” karşılığını vererek bu konudaki azim ve kararlılığını göstermek istemişti. Yine veliahtlığı sırasında Fransa Kralı XVI. Louis’ye özel elçi olarak gönderdiği İshak Bey’den “Avrupa devletlerinin birbirleriyle geçimleri, kara ve deniz harplerine dair yeni metotlar, atölyeler ve tersaneler” hakkında bilgi almasını istemişti.⁴ III. Selim, sefelerinden farklı olarak Avrupa devletlerinin her bakımdan üstün olduklarının farkında idi. Osmanlı Devleti’ni içine düştüğü zaaftan kurtarmak için Avrupa devletlerinin takip ettikleri yolu takip etmeyi, uyguladıkları metodu uygulamayı gerekli görüyordu.

Sultan III. Selim, tahta çıkışını müteakip Avrupa’yı iyice tanımak amacıyla Ebu Bekir Ratıp Efendi’yi 1791’de elçi olarak Viyana’ya gönderdi. Ratıp Efendi’nin sekiz aylık gözlemlerinin sonunda padişaha sunduğu Sefaretname’sinin, Sultanın uyguladığı reformlar üzerinde büyük etkisi olmuştur. Ebu Bekir Ratıp Efendi, Sefaretname’sinde Avrupa’daki yeni düzenden Nizâm-ı Cedîd olarak bahsettiği için, III. Selim reformlarına da Nizâm-ı Cedîd adı verilmiştir. Gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra uygulamalara başlayan Padişah, Nizâm-ı Cedîd adında Fransız örneğine göre teşkilatlanmış bir ordu kurdu. Mevcut ocakları da ıslah yoluna gitti. Böylece Sultan III. Selim’in ıslahatları, askerî ağırlıklı kısmî müessese reformları olmaktan öteye gidemedi. Padişahın karşısında Yeniçeri Ocağı, ulema ve âyan gibi kuvvetli muhaliflerin bulunması, onu tavizci bir reform politikası takip etmeye mecbur etti. Bu iki müessese, yani eskinin yanında yeni, birbirini inkâr ederek, her fırsatta birisi ötekini ortadan kaldırmaya çalışarak, Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar yaşamış, yeni, varlığını çoğu defa eskiye taviz vererek kabul ettirmek zorunda kalmıştır.

Yine bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa denge siyasetine girmiş, Avrupa ile bir iletişim kurabilmek amacıyla büyük Avrupa başkentlerinde ikâmet elçilikleri kurmuştur. Her ne kadar, devamlı elçilere başlangıçta çok az ihtiyaç duyulduysa da buralarda görevlendirilen kimse-ler, Batıyı yakından tanıma fırsatını bulmuş, memlekete dönüşlerinde yenilik hareketlerinin gerçekleşmesinde değerli hizmetler ifa etmişlerdir. Ne var ki, III. Selim’in başlattığı ıslahatlar hedefine ulaşamadı. Gerek iç ve dış politikadaki istikrarsızlıklar, gerekse inanmış bir ıslahat ekibinin kuru-

⁴ E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, cilt 5, Ankara 1970, s.60.

lamaması, fakat bunlardan da önemli olarak yeniçeri, ulema ve âyanların başlangıçtan beri ıslahatlara karşı sürdürdükleri düşmanlık ve kıskırtmalar, Sultan III. Selim'in hayatına mal olduğu gibi, onun başlattığı reformların da sonu oldu. Nizâm-ı Cedid ordusu dağıtıldı, ıslahat taraftarları sürgüne gönderildi.

Sultan III. Selim'den sonra tahta çıkan II. Mahmut iktidarı, İmparatorluğun ayakta kalabilmesi için yegâne çarenin Batı müesseselerinin daha kapsamlı bir şekilde alınması olduğunun anlaşıldığı bir dönem olmuştur. Zira, Batılı olmayan bir toplumun, Avrupa'nın askerî gücüne ulaşabilmesi için Batının yalnız askerî tekniğini değil, aynı zamanda modern Batı ordularının dayandığı idarî, malî teşkilâtla, sağlık politikasını ve ekonomik verimliliğini de alması gerekirdi. Başka bir deyişle, Batının yaşayış biçimini bir bütün olarak benimsemeden, onun askerî tekniğini etkili bir biçimde elde etmek mümkün değildi; çünkü Batı medeniyeti de diğer uygarlıklar gibi bölünmez bir bütündü.

Taşradan merkeze doğru temizlik hareketine başlayan Sultan II. Mahmut, âyanlardan sonra 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nı da kaldırarak reformlar için yolu açmış oldu. II. Mahmut, Yeniçeri ordusu yerine Avrupa usûlünde yetiştirilmek üzere, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'yi kurdu. 1827 yılında ordunun tabip ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla bugünkü Askerî Tıbbiye'nin çekirdeği sayılan, İstanbul Şehzadebaşı'nda Tıbhâne-i Âmire'yi kurdu. Burada geniş ölçüde, yabancı tabiblerden yararlanıldı. Yeni kurulan ordunun subay ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla, Fransa'daki Sain-Cyr askerî okulu örnek alınarak 1834 yılında İstanbul'da Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye açıldı. Batının bilim ve tekniğinin yerinde öğrenilmesi amacıyla Avrupa'ya öğrenci gönderildi.

Bu devirde, Osmanlı devletinin idarî, kültürel ve içtimaî hayatı da esaslı değişikliklere uğramıştır. O zamana kadar Padişah ve Sadrazam'da toplanan yetki ve sorumluluklar, Avrupa örneğine göre tesis edilmiş nezaretlere dağıtıldı. Sadrazamlık başvekâlete çevrilerek, nezaretler arasında işbirliği ve koordinasyonu sağlayan bir mevki haline getirildi. Böylece, işlerin daha seri bir şekilde yürütülmesi sağlanırken, belli konularda ihtisaslaşmaya imkân verildi.

Saray ve Babıâli'de ayrıca çeşitli meclisler meydana getirilerek ülkenin çeşitli sorunlarına çözüm arandı. Meclis-i Has, Padişahın hususî danışma meclisi oldu.

1836'da askerî ıslahatlar için gerekli çalışmaları yapmak üzere, Meclisi Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, 1838'de ise Ziraat, Ticaret ve Sanayi Meclisi oluşturuldu.

Devletin dış ülkelerle olan resmî yazışmalarını yürütmek, yabancı dil özellikle, Fransızca bilen elemanlar yetiştirmek amacıyla 1833'de Tercüme Odası Kuruldu. Tanzimat hareketi öncülerinin çoğu bu odadan yetişmiştir.⁵

Batıda olduğu gibi kamuoyu oluşturmak, ülkede olup bitenlerden halkı haberdar etmek amacıyla 1831 yılında ilk Türk resmî gazetesi olan, Takvîm-i Vekayî çıkarıldı. Bunu posta yolunun hizmete girmesi izledi.

Kılık kıyafet konusunu da ele alan Padişah, ordu mensuplarına fes giyme zorunluluğu getirdikten sonra, devlet memurlarının da Batılı tarzda giyinmelerini istedi. Böylece, Avrupalı tarzda yaşayış, saray başta olmak üzere bütün memurlar arasında gittikçe yaygınlaştı ve halka sirayet etti.

Sultan II. Mahmut 1 Temmuz 1839'da ölünce, yerine 16 yaşında olan Abdülmecit geçti. 3 Kasım 1839'da ilân edilen Tanzimat Fermanı'nda tebaaya can ve mal güvenliği, kanun önünde eşitlik, vergilerin tarh ve tahsilinde adalet, askerlik hizmetinin herkese teşmili ve mülkî ıslahat vaat edilmekteydi. Böylece Batıda 17. yüzyıl filozofları tarafından ortaya atılıp Fransız ihtilâlinde sonra gerçekleştirilen vatandaşların eşitliği prensibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da devletçe benimsenmiş oluyordu. Fermanında ön görülen müslim ve gayri müslim tebaanın kanun önünde eşitliği doğrultusunda bütün tebaaya uygulanmak üzere Fransız Ceza Kanunu'ndan esinlenerek 1840 yılında Kânun-u Cerâim çıkarıldı. Bunu 1850'de Ticaret Kanunu'nun alınması takip etti. Bu kanunların uygulandığı, Nizamiye mahkemelerinde Batı yargı usûlleri tatbik edildi ki böylece eğitimin yanında hukuk sahasında da ikili bir uygulamaya geçildi. Ne var ki fermanında öngörülen reformlardan çoğu uygulanamadı. Askerlik bütün tebaaya teşmil edilmedi, vergi reformu gerçekleştirilemedi, idarî ıslahat sözden ibaret kaldı.

Tanzimatın gerek müslümanlar için fazla birşey getirmemesi, gerekse gayri müslimlerin uygulamalardan memnun kalmamaları, umumi bir memnuniyetsizliğe sebep oldu. Üstelik Osmanlı azınlıklarının sözcüsü durumunda olan Avrupa devletleri de Tanzimatla gayri müslimlere vaat edi-

⁵ E. Kuran, a.g.m.

len reformları yeterli bulmadılar. Bunun üzerine, 18 Şubat 1856 tarihinde İslahat Fermanı ilân edildi ve 30 Mart 1856 tarihli Paris anlaşmasının 9. maddesinde bu fermana atıfta bulunulmasıyla padişahın ıslahat taahhüdü devletlerarası bir mahiyet kazandı. İslahat Fermanı'nda Tanzimat Fermanı'nda öngörülen ıslahatlar teyid edilerek, din, kültür, askerlik, idare ve maliye alanlarında yapılacak ıslahatlar teferruatlı bir şekilde belirlendi.

1839/1856 arası dönem ıslahatları Mustafa Reşit Paşa tarafından yürütülürken, 1856'dan sonraki ıslahatlarda büyük ölçüde Ali ve Fuat Paşalar söz sahibi oldular ve kuvvetli bir Fransız etkisi görüldü. Bu dönemin en önemli olayı Fransa'daki Conseil d'Etat'ın benzeri olan Şûrâ-yı Devlet'in kurulmasıdır. Küçük çapta bir parlamentoya benzetilen böyle bir müessese Osmanlı tarihinde ilk defa görülüyordu. Ne var ki Şûrâ-yı Devlet kısa zamanda önemini kaybederek "Şûrâ-yı Evet" haline gelmiştir.⁶

Yine bu dönemde Batı örneklerine göre 1864 Vilâyet Kanunnamesi çıkarılarak valilerin yetkisi artırıldı. 1858'de yürürlüğe konulan Arazi Kanunu ile köylülerin toprak üzerindeki tasarruf hakları teminat altına alınmak istendiyse de beklenen netice hasıl olmadı.

Medeni hukuk alanında Ahmet Cevdet Paşa başkanlığındaki bir komisyon tarafından Mecelle'nin hazırlanması Tanzimat döneminin diğer önemli çalışmalarından birisidir.

Eğitim sahasında da kayda değer gelişmeler olmuştur. Devlet teşkilâtına ehliyetli idareciler yetiştirmek amacıyla 1859'da Mülkiye-yi Şâhâne kuruldu. Bunu 1868 yılında Osmanlı-Fransız işbirliği ile kurulan Galatasaray Sultânisi'nin hizmete girmesi izledi.

1861 yılında da Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin, Royal Society of England örneğinde kurulmasıyla da Batı müsbet bilimleri Osmanlı aydın çevrelerinde revaç bulmuştur. Cemiyetin çıkardığı Mecmûa-i Fünûn'da felsefe, coğrafya ve jeoloji gibi konular akılcı düşünceyi Osmanlı toplumuna yaymıştır.

Yine bu dönemde basın hayatında önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Takvîm-i Vekayî'den yaklaşık on yıl sonra 1840'lı yılların başında, Cerîde-i Havâdis yayın hayatına başlamış; 1860'da Ağâh Efendi, Tercüman-ı

⁶ T. Z. Tunaya, "Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri", *Yeni Türkiye*, Ankara 1959, s.157.

Ahvâl'i, 1867'de de Şinasi, Tasvîr-i Efikâr'ı yayın hayatımıza soktular. Bu gazeteler sayesinde bir kamuoyu oluşurken, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi düşünürlerin siyasî ve kültürel fikirleri yayılarak, muhalif bir aydın zümresinin meydana gelmesine sebep olmuştur.

19. yüzyıl, özellikle Tanzimat devri Batı düşüncesi yanında Batı tekniğinin de alındığı Feshane, İzmit Çuha, Zeytinburnu fabrikaları, Hereke Fabrikası, Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, Tophane Fabrikası gibi çoğu bugün mevcut tesislerin ülkeye kazandırıldığı bir dönem olmuştur. Avrupa devletlerinin Osmanlı pazarlarını ele geçirmek için mücadele verdikleri bir sırada karşı tedbir olarak düşünülmüştür. Ancak bu teşebbüs, Avrupa rekabeti, sermaye yokluğu, tecrübe yetersizliği yüzünden başarılı olamamıştır. 1840/1860 yılları arasında irili ufaklı 160 tesis vücuda getirildiği halde bunlardan ancak birkaçı, onlar da devlet desteğiyle ayakta kalabilmişlerdir. Yine Tanzimat döneminde, 1860'lı yılların başında Avrupa'daki örneklerine göre İstanbul Uluslararası Sergisi açılmış, Islah-ı Sanayi Komisyonu kurulmuş ve sanayi mektepleri açılmıştır. Ne var ki bunlar da ekonomiye beklenen canlılığı getirememişlerdir.⁷

Tanzimat, geniş tabanlı bir uygulama sağlayamamıştı. Tanzimatçıların başarısızlığı üzerine ilk defa 1860'larda meşrutî reform programı gündeme geldi. Yeni Osmanlılar adı verilen rejim muhaliflerine göre devleti kurtarmak için şahsî egemenlik ilkesinden vazgeçilmeli, halkın hakları padişahların üstünde bulunmalı, Tanzimat ilkeleri geniş hürriyetlerle desteklenmeli ve merkezî yönetim bu yolda denetlenmeliydi. Yurtiçi ve yurtdışında faaliyet gösteren aydınlar, bu düşüncelerini kabul ettirebilmek amacıyla yoğun bir mücadeleye giriştiler. Bu çalışma sonunda Abdülaziz tahttan uzaklaştırıldı. Yeni Padişah II. Abdülhamit, 23 Aralık 1876 tarihinde İlk Osmanlı Kanûn-u Esasî'sini ilân etti. Böylece Osmanlı İmparatorluğu anayasalı bir monarşi oldu. Artık devlet, anayasa esaslarına göre yönetilecekti. Halk tarafından serbestçe ve özgürce seçilen meclis, kanunları yapacak ve hükümeti denetleyecekti. Fertler eşit ve özgür olacak, yargı organları her türlü baskıdan uzak bulunacaktı. Ancak Sultan II. Abdülhamit, Kanûn-u Esasî'de geleneksel hükümlerlik haklarının bir tahdidini gördüğünden, kısa bir süre sonra meclisi kapattı ve anayasayı askıya aldı. Buna rağmen, 1876 denemesi ülkemizde demokratik rejimin yerleşmesi bakımından önemli bir deneyim olmuştur.

⁷ R. Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara 1988.

Böylece, Sultan II. Abdülhamit'in Temmuz 1908 yılına kadar sürecek istibdadı başladı.

Sultan II. Abdülhamit dönemi, ulaşım, haberleşme ve eğitim alanında önemli gelişmelere sahne oldu.

Çoğu yabancı müteşebbisler tarafından memleketin önemli merkezlerini birbirlerine veya Avrupa'ya bağlayan yaklaşık 4000 mil uzunlukta demiryolları inşa edildi, limanların kapasitesi genişletildi, karayolları ulaşımına daha elverişli hale getirildi. İlk hatları Kırım savaşı sırasında döşenen telgraf sayesinde, daha yüzyılın sonuna varmadan taşrayla merkez arasında iyi bir haberleşme ağı kuruldu.

Edebiyat, politikadan men edilen Osmanlı aydınlarının başlıca iştiğal sahası oldu. Bu alanda Batıyı konu alan veya Batıdan tercüme edilen eserler sayesinde Osmanlı okurlarının Avrupa toplum hayatını daha yakından tanımaları mümkün oldu. Sultan II. Abdülhamit'in daha başarılı olduğu alan eğitim olmuştur. Eğitim kurumları bütün ülkeye yayılırken, kalite yükseltildi ve programlar modern konuları kapsayacak şekilde yeniden gözden geçirildi. Türkçe tedrisata ağırlık verildi, eğitimde fırsat eşitliğini sağlamak amacıyla fakir öğrencilere burs tahsis edildi; taşradan gelenler için yatılı okullar açıldı. Eğitim çalışmalarının hepsi bundan ibaret değildi; mevcut okullara yeni yüksek ve meslek okulları eklendi. Bunlar arasında hukuk, güzel sanatlar, ticaret, mülkî mühendis, baytar, polis, gümrük ve geliştirilmiş yeni bir top okulu bulunmaktaydı. Darülfünun da yeniden düzenlenerek 1900 yılında eğitime başladı.

Sultan II. Abdülhamit istibdadına ilk örgütlü muhalefet çoğu öğrenci ve subay olan aydınlardan geldi. 1889 da gizli bir cemiyet kuran muhalifler kısa zamanda büyük bir taraftar topladı. Tarihimizde Genç Türkler olarak bilinen muhalifler, Yeni Osmanlıların hürriyet, meşrutiyet ve Osmanlılık fikirlerini paylaşıyor, Kanûn-u Esasî'nin tekrar yürürlüğe konmasını istiyorlardı. İsmi daha sonra İttihat ve Terakki'ye çevrilen cemiyet, yurtiçi ve yurtdışında örgütlenerek etkili bir muhalefet yaptı. Ayaklanmaya kadar varan bu baskı sonunda Sultan II. Abdülhamit, 24 Temmuz 1908'de Meşrutiyeti tekrar ilân etti. 1918 yılına kadar süren II. Meşrutiyet yenileşme açısından yoğun bir uygulama dönemi olmuştur. Yapılan reformlar ve yaratılan hürriyet ortamı itibarıyla adeta Cumhuriyetin laboratuvarı mesâbesinde idi.

Yapılan ıslahatlar cümlesinden olarak şehirlerde belediye teşkilatı kurulmuş, İstanbul'da mevcut olan Şehremaneti yeniden düzenlenerek şehrin temizlik, asayiş ve itfaiye işleri Batı usûlünde tanzim edilmiştir. İktisadî kalkınmada bankacılığın önemi idrak edildiğinden, 1917 yılında Osmanlı İtibari Bankası kurulmuş, Türk Ticaret Bankası da 1914 başında "Adapazarı İslâm Ticaret Bankası" adıyla bir şirket olarak teşekkül etmiştir.⁸

Yine bu dönemde Türk kadını erkeklerin haklarına eşit haklar kazanmağa başlamış, memur olma hakkını elde etmiş, İstanbul'da İnas Darülfünunu açılarak, kızlara yüksek tahsil yapma imkânı verilmiştir. Aydın din adamı yetiştirmek amacıyla, önemli bir adım olarak medreselerin programları yeniden düzenlenmiş, Latin harflerinin alınması konusunda ciddi çalışmalar yapılmıştır.

Osmanlı dönemi ıslahat çalışmalarının bir değerlendirmesini yapacak olursak, ıslahat hareketleri farklı kültüre sahip, birbirleriyle asırlarca mücadele etmiş iki toplumun kültür etkileşimi şeklinde tezâhür etmiştir. Uzun süre Avrupa'ya üstünlük sağlamış, onu adeta hor görmüş Osmanlı toplumunun zamanla hristiyan Avrupa'nın üstünlüğünü kabul etmek, onun müesseselerini almak zorunda kalması bazı ciddi sorunları da beraberinde getirmiştir. İslâmî bir yapıya sahip olan Osmanlı topluluğu, bunu kabul etmemekte uzun süre direnmiştir. Bu bakımdan, ıslahat hareketleri tepeden inme olarak topluma zorla empoze edilmiş, bu durum toplumun tepkisiyle karşılanmış, hattâ isyanlara sebep olmuştur. Bu sebeple Osmanlı reformları sık sık kesintiye uğramıştır.

Reformlar, baştan beri Osmanlı toplumunun çağdaşlaşması için bir vasıta olarak düşünülmemiş, çoğu defa İmparatorluğun zayıf zamanlarında gündeme gelmiş veya dış ülkelerin yardımını sağlamak amacıyla yapılmıştır. Nitekim, Tanzimat Fermanı bir bakıma Mısırlı Mehmet Ali Paşa'ya karşı kritik anlar yaşandığı bir sırada İngiltere'nin desteğini sağlamak amacıyla ilân edilmiş; 1856 İslahat Fermanı, aynı şekilde İngiltere ve Fransa'nın Kırım savaşındaki katkılarına karşılık gayri müslimler lehine taviz olarak alınmış ve devletin iç işlerine yabancı müdahalesine açık kapı bırakmıştır. 1876 Meşrutiyeti de, yine bilindiği üzere Tersane Konferansı sırasında ilgili devletlere Osmanlı İmparatorluğu'nda ıslahatlara başlandığını göstermek amacıyla hiçbir ciddi hazırlık yapılmadan alelacele ilân edilmiştir.

⁸ E. Kuran, a.g.m.

Osmanlı ıslahatlarında dikkati çeken diğer bir husus, ciddi bir araştırma yapılmaksızın Batı müesseselerinin doğrudan doğruya alınması ve böylece eski ile yeni arasında bir çatışmaya sebebiyet verilmesidir. Başka bir ifadeyle, eski ile yeni arasında bir senteze gidilememiş olmasıdır.

Ancak hemen şunu da belirtmek gerekir ki, Osmanlı reformları Cumhuriyet devrinde gerçekleştirilecek olan inkılâplar için bir tecrübe, bir birikim olmuştur. Nitekim Cumhuriyeti kuranların çoğu bu reformlar gereği kurulan okullarda yetişmişlerdir.

Batılılaşma hareketleri içerisinde Atatürk inkılâplarına gelince, Ulu Önder, 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Anlaşmasını müteakip toplumumuzu muassır medeniyet seviyesine çıkarmak amacıyla bir takım köklü reformlara girişmiştir. Onun onbeş yıl zarfında gerçekleştirdiği reformların esası medeniyetçilik, laiklik, kadın erkek eşitliği, eğitimde çağdaşlaşma ve iktisadî kalkınmaya dayanmaktadır. Atatürk inkılâpları daha önce Batılılaşma hareketlerinin bir devamı olmakla beraber kesinlikle bir taklitçilik değildir. Atatürk, çağdaşlaşmayı Türk toplumunun öz değerlerini kaybetmeden çağdaş bilim ve tekniğin alınması olarak algılamaktaydı. Nitekim, 29 Ekim 1930 tarihinde Amerikalı gazeteci Miss Ring, Türkiye'nin hangi bakımdan Amerikanlaşmasının düşünüldüğünü sorduğunda Atatürk: "Türkiye maymun değildir ve hiç bir milleti taklit etmeyecektir. Türkiye, ne Amerikanlaşacak ne de Batılılaşacaktır. O sadece özleşecektir" cevabını vermiştir.⁹ Atatürk inkılâpları, Millî mücadele kazanıldıktan sonra, hiçbir dış baskı olmaksızın ülkeyi muassır medeniyet seviyesine çıkarmak amacıyla gerçekleştirilmiştir.

Atatürk inkılâplarını daha önceki Batılılaşma hareketlerinden ayırt eden ikinci vasıf, inkılâpların radikal bir hüviyet taşımasıdır. 1926 yılında çıkartılan Medeni kanun ile kadınlara eşit haklar tanınması inkılâpların radikallik vasfının bir tezahürüdür.

Atatürk inkılâplarının diğer bir vasfı da, inkılâpların zor ile değil ikna yolu ile gerçekleştirilmiş olmasıdır. Mesalâ, şapka inkılâbını yaparken Atatürk önce başında şapka ile Kastamonu'ya giderek şapka giymenin lüzum ve faydalarını anlatmıştır. Şapka kanunu, ancak bu geziden üç ay sonra, şapkanın halk tarafından benimsenmesi üzerine çıkarılmıştır.

⁹ E. Kuran, *Atatürkçülük Üzerine Denemeler*, Ankara 1981, s. 20.

Atatürk inkılâplarının öncekilerden başka bir farkı da, deneme yanılma ile doğruyu bulma usûlünün uygulanmasıdır. Nitekim, Atatürk, dil inkılâbında 1935 sıralarında aşırılığa gidilince daha mutedil bir davranışı benimsemiştir .

Netice olarak, Atatürk millî mevcudiyeti muhafaza edebilmek amacıyla çağdaş medeniyete ulaşmayı asıl hedef olarak almış, kendinden öncekiler gibi, Batı medeniyetini sınırlı olarak değil, fakat, bir bütün olarak benimsemek gerektiğine inanmış, dolayısıyla bütün gücünü Türk toplumunun sosyal ve kültürel yapısını temelden değiştirmeye sarfetmiştir. Çağdaşlaşmayı isabetle yürütebilmek için, Batı medeniyetinin en belirli unsuru olan ilmi rehber edinmiştir.

